

Крук А. А.,
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

КОНЦЕПТ ДОЛІ У ХУДОЖНЬОМУ СВІТІ Т. ГАРДІ ТА В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ: ЕСТЕТИЧНИЙ АСПЕКТ АНАЛІЗУ

У статті розглядається питання типологічної спорідненості творчості Т. Гарді та українських письменників-реалістів І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, І. Франка, здійснюється аналіз художньої кореляції естетичного ідеалу письменників із концептами долі, фатуму.

Ключові слова: концепт долі, фатум, конфлікт, характер, естетичний аспект.

В статье рассматривается типологическое сходство творчества Т. Гарди и украинских писателей-реалистов И. Нечуя-Левицкого, Панаса Мирного, И. Франка, проводится анализ художественной корреляции эстетического идеала писателей с концептами судьбы, фатума.

Ключевые слова: концепт судьбы, фатум, конфликт, характер, эстетический аспект.

This article envisages the typological coincidences in works' nature of Thomas Hardy and Ukrainian realists, namely I. Nechuj-Levytsky, Panas Myrny and I. Franko, analysis of creative correlation of aesthetic writers' ideal with concepts of destiny and fate are investigated.

Key words: concept of destiny, fate, conflict, character, aesthetic aspect.

Поняття естетичного, відіграючи важливу роль у людській свідомості, за своєю суттю є метакатегорією. “Вона відображає те загальне, що притаманне прекрасному, потворному, піднесеному, незмінному, трагічному, комічному, драматичному й іншим естетичним якимсь життя та мистецтва” [3, с. 31]. Сьогодні вже утвердила себе традиція розглядати прозу кінця XIX – початку XX ст. під кутом зору філософсько-естетичних аспектів. Складний естетико-пошуковий період художнього мислення цієї доби досліджено кількома поколіннями вітчизняних і зарубіжних учених. Залишаючи за собою право бути вільними від громадського обов'язку і служити красі, більшість письменників-реалістів не відмежовувались від соціальних, суспільних проблем. “Всяке мистецтво як порив, як протест, хоч би у формі мрії, зв'язане тісно з життям та його потребами, вплітається в його колесо”, – писав М. Євшан [4, с. 20]. Аналізуючи мистецтво як наслідування дійсності, М. Бахтін зазначав, що “процес освоєння в літературі реального історичного часу та простору і реальної історичної людини, яка в них розкривається, відбувався складно й уривчасто. Освоювались окремі сторони часу й простору, доступні на даній історичній стадії розвитку людства, вироблялись і відповідні жанрові методи відображення та художньої обробки освоєних сторін реальності” [1, с. 121]. Головне завдання роману полягало у глибоко-реалістичному зображенні реалій життя етносу та, відповідно, чіткій інтерпретації трагічної людської долі.

Концепт долі визначає мисленнєву напругу творчості Т. Гарді, демонструючи різні варіанти інтерпретації. Щоб розширити контекст іонаціонального досвіду стосовно гардівського концепту долі, доцільно звернутися до української літератури, адже саме в українській літературі кінця XIX – початку XX ст. спостерігаємо близький до творчості Т. Гарді художній світ, хоча автори обрали принципово відмінні підходи. Домінування селянської тематики та мотиву соціальної несправедливості споріднює українську та англійську класику, отож є підстави вести мову про суспільно-типологічні сходження, породжені чинниками суспільного розвитку.

До аналізу творчості Т. Гарді неодноразово звертались Д. Сесіл [15], Л. Смикалова [10], О. Федоров [11], а в українській літературі спадщина І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, І. Франка глибоко проаналізована Н. Бернадською [2], Д. Наливайком [7], Н. Шумило [14] та ін., однак у компаративному плані твори цих письменників ще не досліджувались. У творчості Т. Гарді, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, І. Франка, як представників одного історичного періоду, превалює зображення соціальної дійсності, що й дає підстави для порівняння.

Будучи адептом реалізму, Т. Гарді придивлявся до нових мистецтвознавчих напрямів, вважаючи, що дотримання лише реалістичних, об'єктивно-правдивих принципів при зображенні дійсності призводить до її поверхневої репродукції. Література потребує аналітично-критичного дослідження соціального буття. У своєму щоденнику автор якось зазначив: “Звичайна натуральність більше не приваблює. Ганебна, божевільна манера пізнього Тернера стала зараз необхідною для того, щоб викликати мою цікавість. Точна правдивість матеріального факту перестала бути важливою на сьогодні – це повчальний стиль, стиль того періоду, коли думка стає безтурботною та несприйнятливою до трагічних таємниць життя” [17, с. 185]. Основне завдання тогочасного мистецтва, на переконання Т. Гарді, полягало не у копіюванні, а в поглибленій інтерпретації дійсності. “Мистецтво ... має зображати життєві явища так, щоб їхній зміст був чітко вираженим; будучи скопійованими або представленими в описовому вигляді в інвентарній книзі, ці риси реальності можуть бути помітними, проте скоріше за все будуть пропущені. Відповідно, такий реалізм не є мистецтвом” [17, с. 229]. Автентичне мистецтво, за теорією Т. Гарді, повинно відкидати все незначне, та не повинно зупинятись перед змінами й деформацією ординарних речей і явищ, за потреби креативної авторської інтенції. Художнє мистецтво, – на переконання Т. Гарді, – це “змінювання реальних пропорцій та порядку речей так, щоб краще виявити їх особливості” [17, с. 229].

Романістика Т. Гарді зорганізована концептом долі, осмисленим у реалістичному ключі. За словами Л. Смикалової, реалізм Т. Гарді “особливо сильний тоді, коли закономірності особистості долі героя, залежної від його характеру, збігаються з суспільними закономірностями” [10, с. 15]. Автор опирається на античне розуміння трагічного, що виступає фабулою долі окремої людини. Трагічна вина його літературних героїв інтерпретується як результат стихійного свавілля.

Розробляючи сюжети з буденного селянського життя, Т. Гарді тяжіє до сильних характерів і глибоко-драматичних конфліктів. Досить часто письменник звертає увагу на роль випадку у житті персонажів. На його думку, творче завдання письменника полягає у вмінні “знайти вірну пропорцію між незвичайним і буденним, так, щоб зуміти викликати інтерес і одночасно створити правдиву, реалістичну картину” [16, с. 138]. Для розуміння естетики Т. Гарді вельми важливим є продовження цього запису: “Незвичайне має бути в подіях, а не у характері” [16, с. 138]. Письменник часто ставить своїх героїв в незвичайні ситуації, проте самі вони не втрачають при цьому своєї природності й типовості. Так, наприклад, при зображенні життя Джуда автор акцентує увагу на трагічних подіях, та все ж його доля – це типова доля цілого покоління безправних вихідців з низів, що марно намагаються знайти своє місце в житті. У Т. Гарді, як у реаліста, вчинки героїв завжди психологічно виправдані, навіть якщо автор і ставить їх у рамки виняткових обставин. Фаталізм інтерпретується ним як наслідок його особистих переживань, а не ординарне віддзеркалення об’єктивної дійсності. Т. Гарді не проповідує активної боротьби з соціальною злом, його герої ніколи не виступали борцями, вони лише жертви, і їхній спорадичний протест безсилий що-небудь змінити в екзистенційному перебігу подій.

Розкриваючи людські характери, письменник виокремлює проблему страждання, оскільки, на його думку, антагоністичне зіткнення особистості з антигуманним оточенням ранив внутрішній світ людини. Тому, “даючи інтерпретацію реалістичному принципу залежності психології від внутрішніх факторів, Гарді не обмежує суть ідеї страждання визнанням того, що людина є сліпим знаряддям в руках соціального механізму, жертвою зовнішніх сил ... У Гарді страждання підтверджує наявність в людини високої і істинно гідної людей духовної організації; в стражданні і лише через нього особистість виявляється спроможною оцінити своє становище у світі і протистояти ворожим соціальним силам” [10, с. 11].

На шляху героїв постають не лише аморальні руйнівні чинники, а й суспільні негаразди (соціальна нерівність, людська забобонність, релігійні догми, бідність). У романі “Мер Кестербріджа” сутичка між Хенчардом та Фарфре переростає у соціальний конфлікт, причому жертвою стає Хенчард як людина, яка не може пристосуватися до нових методів економічної боротьби. Загибель Тесс (“Тесс із роду д’Ербервіллів”) – не лише наслідок її зустрічі з цинічними представниками міського світу Аліком д’Ербервіллем і Енджелом Клером, але й результат соціальної безправності та бідності героїні. Трагічна доля Джуда і Сью (“Джуд Непомітний”) певним чином зумовлена святенництвом міських жителів та низьким соціальним походженням героїв.

Як англійський, так і українські письменники описували сучасні їм події. Проте в романах Т. Гарді відсутня та радикальна критика суспільного життя, яка визначає ідейно-тематичний спектр творів Панаса Мирного, І. Нечуя-Левицького, І. Франка. Реалізм Т. Гарді, за словами Д. Наливайка, “так і не досяг безпристрасної аналітичної інтерпретації суспільства і людини” [7, с. 77], що бачимо в українській літературі. Українські письменники потверджували той факт, що трагізм особистості базується на її власній долі, на сплетінні невідомих законів об’єктивної дійсності. Доля, як естетична ідея, постає неминучою та незмінною послідовністю подій. Індивідуум самостійно обирає свою власну долю. Твори українських майстрів ближчі до реалії життя в тому розумінні, що в них “відсутня доктринаська запрограмованість, котра, тією чи іншою мірою підпорядковуючи структуру твору, надає йому певної абстрагованості, відірваності від життєвої конкретики” [7, с. 291-292].

У творчості І. Нечуя-Левицького та Панаса Мирного прогресує узагальнююче начало, що сприяє поглибленому трактуванню життєвих фактів. Основна категорія, на яку письменники виходять в результаті творчомислительних процесів у своїй прозі – це доля. У розробці селянської теми І. Франко “виявляв вищий ступінь об’єктивності зображення, появу автора з іншими функціями й іншою структурою” [7, с. 294]. Якщо для І. Нечуя-Левицького та Панаса Мирного людина була насамперед суспільним породженням, і характери й долі їхніх персонажів мотивувалися соціальними факторами, то І. Франко наголошує на подвійній сутності, трактуючи долю дещо по-іншому. Як зазначав І. Франко, метою його творів не є “саме розкриття ненормальностей життя, але поперед усього віднаходження поезії і краси в тім ненормальнім житті, яке складається у людей різних верств, і віднаходження поривів та змагань до поправи того життя” [9, с. 215]. Письменники “наукового реалізму” (за І. Франком) не просто інтерпретують факти із буденного життя народу, а намагаються “аналізувати описувані факти, виказувати їх причини і конечні наслідки, їх повільний зріст і упадок” [12, с. 12]. Загалом І. Франко трактував художню літературу як засіб кращого пізнання долі народу. Реалії життя творять реалізм, який бере свої витоки в творчому мисленні, адже “кожний чоловік лиш то може робити, говорити, думати, що вперед у формі вражень дійшло до його свідомості, і відтак тоті елементи може комбінувати, складати, ділити і переформувати ...” [12, с. 11]. Головним героям його творів завжди доводиться переборювати безліч перешкод на шляху до поставленої мети. Перебуваючи у конфліктних стосунках з оточенням та обставинами, вони прагнуть змінити їх. Ненормальності життя не влаштовують Франкових героїв.

Сумний кінець, до якого приходять герої Т. Гарді та Панаса Мирного, є типовим наслідком руйнівного впливу фальшивих суспільних принципів на життя людей. Гинуть, зіткнувшись з жорстоким світом, Хенчард (“Мер Кестербріджа”) та Чіпка (“Хіба ревуть воли, як ясла повні?”). Картини їхніх злетів і падінь, описи боротьби з інстинктами та лихими обставинами настільки гнітючі, а водночас зворушливі, що героїв можна порівняти з біблійним Іовом чи Шекспірівським Ліром. Людська байдужість і розбещеність, забобони, соціальна несправедливість та свавілля можних цього світу завдають удар за ударом працелюбним Тесс (“Тесс із роду д’Ербервіллів” Т. Гарді) та Христині (“Повія” Панаса Мирного), спричиняючи їх загибель. Викривальна настанова письменників з особливою силою виявляє себе в романі “Джуд Непомітний” Т. Гарді, повісті “Пропаші” І. Нечуя-Левицького та романі “Перехресні стежки” І. Франка. На прикладі долі Джуда та його коханої Сью (Т. Гарді), Уласа та Лукини (І. Нечуй-Левицький), Євгенія та Регіни (І. Франко) переконливо спростовується міф про рівні права для всіх. Лейтмотивною у романах “Мер Кестербріджа” Т. Гарді та “Хіба ревуть воли, як ясла повні?” Панаса Мирного є думка про те, що зміни у житті людини – наслідок її вибору. Людина має право самостійно прийняти рішення, але

має відповідати за його наслідки. А наслідки можуть бути вельми тяжкі – душевне спустошення, втрата рідних, повне розчарування у житті. І справа тут не лише у низькому походженні, адже благородність полягає не у соціальному статусі, а в моральних властивостях людини.

Досить часто герої аналізованих творів приходять до усвідомлення абсурдності свого життя і безперспективності усіх спроб його впорядкувати. Соціальні антагонізми, вторгаючись у життя героїв, чинять непередбачуваний вплив на повороти їхньої долі. До того ж, усі автори проводять своїх персонажів через випробування коханням. Динаміка руху цього почуття практично завжди позначена життєвим трагізмом, непередбачуваними примхливими поворотами стежок долі, розлукою героїв, фактом неможливістю поєднання люблячих сердець. Так, Енджел повертається із Бразилії до коханої Тесс (“Тесс із роду д’Ербервіллів”) надіючись повернути втрачене, але дні дівчини полічені, вона при смерті. Євгеній Рафалович у “Перехресних стежках” І. Франка вдруге зустрічає Регіну вже заміжною жінкою. А наприкінці роману смерть Регіни стає уособленням відмерлого кохання у душі Рафаловича. Микола Джеря з однойменної повісті І. Нечуя-Левицького після тривалих митарств повертається додому і дізнається, що дружини нема в живих. “Трагічність кохання найповніше втілюється в його конечності: або помирає любов, або помирає той, хто любить. І те й інше – результат, породження неможливості існувати, бути у світі людей і водночас не бути серед них ...” [5, с. 93], – така філософська рецепція кохання, здійснена сучасним дослідником, ніби дублює провідні колізії аналізованих романів англійського та українських письменників, обгрунтовуючи причини трагізму життєвих людських доль.

Споріднює твори англійської та української літератури авторська настанова на посилення психологізації образів за рахунок пейзажних вкраплень. Наприклад, настрої героя Т. Гарді в “Поверненні на батьківщину” “оркеструє” така картина: “Вересова долина навіть своїм забарвленням могла б наблизити вечір за півгодини; так само вона владна віддалити світанок, засмутити полудень, задалегідь сповістити про наближення бурі, а непроглядність безмісячної ночі перетворити на те, що викликає тремтіння й острах <...> Там виднілись пагорби, западини, гірські хребти, підвищення, виступаючи один за одним, і все закінчувалось високим насипом, що чітко виднівся на тлі ще світлого неба. Погляд подорожного блукав нерівностями і, нарешті, зупинився на найпримітнішій. Це був курган <...> дивлячись на курган, він раптом помітив, що на його вершині <...> вивищується ще щось. Маленька людська постать увінчувала напівкруглий горб, як вістря шолому” [18, с. 3-13]. Немислимий пейзаж без людської присутності і в І. Нечуя-Левицького (“Сонце скотилось на захід. Починало вечорить. За Джериною хатою, під старою грушею, на зеленій траві спав молодий парубок, підклавши під голову білу свиту” [8, с. 36]) та Панаса Мирного (“Поле – що безкрає море – скільки зглянеш – розіслало зелений килим, аж сміється у очах <...> Гарно тобі, любо, весело! На серці стихають негоди; на думку не лізуть клопоти: добра надія обгортає тебе добрими думками, бажаннями <...> Отакої саме пори, в неділю, після раннього обіднього часу <...> ішов молодий чоловік” [6, с. 16]). Змальовуючи природу у її стосунку до людини, Т. Гарді переважно звертався до естетичного досвіду реалізму. У Нечуя-Левицького і Панаса Мирного пейзажні замальовки виконані у традиційній літературно-фольклорній тональності з переважанням образів романтичного і народно-пісенного походження.

Концепт долі дозволив письменникам проаналізувати поведінку і дії героїв в драматичних і трагічних моральних ситуаціях, ситуаціях вибору і розплати за свідомий вибір. Як правило, вчинки героїв психологічно мотивуються їхніми характерами, відтак людська недоля обумовлюється не так утручанням вищих сил, як недбалим ставленням до споконвічних законів людського співжиття. Саме такий концепт долі складає основу авторського світобачення у творах, обраних для аналізу. Практично кожного разу, у кожному творі авторською волею програмується неспроможність героя до щасливої долі, його нездатність до контакту зі своїм часом.

Дослідивши естетичні орієнтації авторів та засоби художньої реалізації їхніх творчих задумів, ми побачили, що для Т. Гарді, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного та І. Франка важливо не лише показати типового героя в типових обставинах, не лише з’ясувати вину і помилки людей, але й відтворити драматичний, а почасти і трагічний збіг обставин, обумовлених долею, фатумом. Простежується певна спорідненість і на рівні поетикальному. Поетика аналізованих творів має суто реалістичні витoki. Розповідь, яка викладається вільно й невимушено, іноді переривається авторськими роздумами про долю людини, про те, що людське існування ніколи не буває стійким, що людина не може знати, що її чекає завтра. При тому у творах Т. Гарді, Панаса Мирного, І. Франка відсутні будь-яка патетика чи пишномовність. Незвичайна образність трапляється хіба що у І. Нечуя-Левицького, який щедро залучає яскраву тропіку.

Манера викладу, представлена великою прозою Т. Гарді, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, І. Франка, дає чітке уявлення про формування визначальних рис нової психологічної прози перших десятиліть ХХ століття в Англії та Україні, хоча в цілому згадані митці залишалися у річищі реалістичних засад. Розвиваючись у вимірах національно-культурних традицій, українське письменство не стояло осторонь філософсько-естетичних надбань західноєвропейської літератури.

Література:

1. Бахтин М. М. Литературно-критические статьи / Михаил Михайлович Бахтин. – М. : Художественная литература, 1986. – 506 с.
2. Бернадська Н. І. Український роман : теоретичні проблеми і жанрова еволюція / Ніна Іванівна Бернадська. – К. : Академвидав, 2004. – 368 с.
3. Боров Ю. Эстетика / Юрий Борисович Боров. – М. : Высшая школа, 2002. – 511 с.
4. Євшан М. В. Критика. Літературознавство. Естетика / Марія Василівна Євшан; [упоряд. Н. Шумило]. – К. : Основа, 1998. – 658 с.
5. Зубец О. П. Одной любви музыка уступает // Эпическая мысль : Научно-публицистические чтения. – М. : Политиздат, 1990. – С. 89-103.

6. Мирний Панас. Хіба ревуть воли, як ясла повні? : Роман з народного життя / Панас Мирний. – К. : Дніпро, 1986. – 445 с.
7. Наливайко Д. С. Теорія літератури і компаративістика / Дмитро Сергійович Наливайко. – К. : Києво-Могилянська академія, 2006. – 347 с.
8. Нечуй-Левицький І. С. Микола Джеря / І. С. Нечуй-Левицький // Зібрання творів : у 10 т. – К. : Наукова думка, 1968. – Т. 3. – С. 34-142.
9. Панченко В. Любов і боротьба адвоката Рафаловича. Шкільна версія аналізу повісті Івана Франка "Перехресні стежки" / В. Панченко // Франко І. Перехресні стежки: повість. – Кіровоград : Степова Еллада, 2000. – С. 215-238.
10. Смикалова Л. О. Англійське село в романах Т. Гарді (Уессекський цикл) / Лідія Олександрівна Смикалова. – Л. : Вид-во Львівського університету, 1959. – 36 с.
11. Федоров А. А. Проблема мастерства Томаса Харді в романах 80-90-х годов: характер, сюжет, конфликт : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10. 01. 05 / А. А. Федоров. – Москва, 1975. – 24 с.
12. Франко І. Література, її завдання і найважливіші цілі / І. Франко // Зібрання творів у 50-ти т. – К. : Наукова думка, 1980. – Т. 26. – С. 5-14.
13. Франко І. Наука і її взаємини з працюючими класами / І. Франко // Зібрання творів у 50-ти т. – К. : Наукова думка, 1986. – Т. 45. – С. 24-40.
14. Шумило Н. М. Під знаком національної самобутності / Наталя Микитівна Шумило. – К. : Задруга, 2003. – 354 с.
15. Cecil D. Hardy the Novelist: an Essay in Criticism / David Cecil. – London : Constable, 1943. – 157 p.
16. Hardy F. E. The Early Life of Thomas Hardy / Florence Emily Hardy. – N. Y. : The Macmillan Company, 1928. – 312 p.
17. Hardy F. E. The life of Thomas Hardy. 1840 – 1928 / Florence Emily Hardy. – London : Cambridge University Press, 1962. – 346 p.
18. Hardy T. The Return of the Native / Thomas Hardy. – London : Penguin Popular Classics, 1994. – 486 p.